

بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی با استناد به نمونه‌هایی از آن

حبیب‌الله عظیمی*

هلیا هاشمی اصل**

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش شناسایی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی به جهت افزایش آگاهی و شناخت درباره‌ی این نسخه‌ها و ایجاد زمینه‌ای مناسب برای پژوهشهای نسخه‌شناسی است.

روش‌شناسی: در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای به منظور مطالعه‌ی پژوهشهای پیشین و روش میدانی برای شناسایی نمونه‌های مستند از جعل و تزویر در نسخه‌های خطی استفاده شده است.

یافته‌ها: جعل و تزویر در نسخه‌های خطی به سه دسته‌ی ساخت کامل نسخه (کتابسازی)، جعل و تزویر در محتوای علمی (متن) و جعل و تزویر در عناصر مادی نسخه تقسیم می‌شود. روشهای جعل و تزویر در هر یک از این انواع با توجه به نوع نسخه (نسخه‌های هنری یا متنی) متفاوت است.

جاءلان نسخه‌های خطی، اغلب افرادی فرهنگی و آشنا با نسخه‌ها بوده‌اند که به نوعی با نسخه‌ها ارتباط داشته‌اند و به جهت سودجویی مادی یا معنوی اقدام به این امر می‌نمودند.

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌های پژوهش، جعل و تزویر در عناصر مادی نسخه‌ها توسط افراد گوناگون و معمولاً در زمانی طولانی پس از ساخت نسخه اجرا می‌شود؛ بنابراین، رواج آن از سایر انواع جعل و تزویر بیشتر است. جعل و تزویر در انجامه‌ی نسخه‌ها به‌ویژه تغییر تاریخ نسخه (به جهت کهنه‌نمایی) از شیوع بالاتری برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌خطی، جعل و تزویر، انواع جعل و تزویر.

* استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (نویسنده مسئول) / azimi@nlai.ir

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته ایران‌شناسی، گرایش: اصول نسخه‌شناسی، مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی / heliahashemiasl@yahoo.com

۱. مقدمه

نسخه‌های خطی میراث مکتوب گذشتگان و آیینۀ تمام‌نمای علم، فرهنگ و هنر یک جامعه هستند. شناخت دقیق این آثار و افزایش دانش و آگاهی درباره آنها، راهگشای علما، محققان و هنرمندان است. اما جعل و تزویر در نسخه‌های خطی همواره وجود داشته است که مانعی در راه این شناخت به شمار می‌رود. جعل و تزویر در نسخه‌ها از گذشته رایج بوده است چنانچه ابوالعلاء سودآور در این باره می‌گوید:

مقدمین در بسیاری از متون دست برده‌اند و رقم و تاریخ آنها را تغییر داده‌اند، یا رساله‌ای را به نویسنده‌ای ناروا نسبت داده‌اند، یا سوابق آن را دگرگون کرده‌اند. هر یک از این عملیات در تعیین قدمت رساله مؤثر است و ارزش آن را بر هم می‌زند (سودآور ۱۳۸۳: ۵۶).

آنچه جعل را از دیگر موارد دستبرد در نسخه‌ها متمایز می‌نماید هدف و انگیزه فریب نهفته در آن است، به طوری که مواردی مانند ساخت نسخه به انگیزه نمایش موقف علمی دانشمند مانند آنچه ابن‌سینا در موضوع لغت ساخته یا آنچه ابن‌بواب برای نمایش توانایی خود در کامل نمودن پاره سی‌ام قرآن به خط ابن‌مقله انجام داده، مرمت نسخ خطی به شرط رعایت اصول مرمتی و نقل خط در صورتی که نام استادی که از روی خط وی نقل انجام شده است، ذکر شود، جعل نیستند، چرا که در این موارد، انگیزه‌ی فریب و تقلب وجود ندارد.

همراهی دو واژه‌ی «جعل» و «تزویر» در این پژوهش نیز به همین دلیل بوده که معنای این دو واژه به نوعی مکمل یکدیگرند، چنان‌که واژه جعل بیشتر به امر دست بردن، ساختن و ایجاد تغییر و واژه‌ی تزویر به انگیزه فریب و تقلب نهفته در این امر اشاره دارد (سالاری شهربابکی ۱۳۹۱: ۳۳).

ایرج افشار (۱۳۸۸: ۱۲۴) توجه موشکافانه به نسخه‌های جعلی را مانند نسخه‌های اصیل ضروری و نتایج آن را آشنایی با تحرکات جامعه‌شناختی و تعلقات خاص صاحبان نسخه در طی زمان می‌داند که بخشی از تاریخ نسخه به شمار می‌آید و راهگشای شناخت تصرفات سودجویانه است.

ریچارد فرای^۱ (۱۳۸۱: ۱۹۳) ضرورت شناخت نسخ جعلی را چنین بیان می‌دارد: اصولاً جعل بسیار پیچیده است و تحقیق عالمانه با مخالفت قابل درک مالکان به دلیل خطر افشای اشتباهات با دشواری روبه‌رو می‌گردد. با این حال، شناساندن آثار جعلی از نظر من ضروری است، نه برای کمک به جاعلان تا اشتباهات خود را تصحیح کنند، بلکه برای وادار کردن موزه‌ها، کتابخانه‌ها و گنجینه‌داران به خودداری از خرید، تا زمانی که تحقیق و تفحص به‌طور کامل انجام گیرد.

و باید اضافه نمود شناسایی این آثار برای نسخه‌شناسان، محققان و مصححان ضروری است تا در مسیر صحیح تحقیق قرار گیرند. بنابراین، لازم است انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی شناسایی شود تا علاوه بر شناخت رایج‌ترین شیوه‌های جاعلان، بتوان به این سؤال پاسخ داد که جعل و تزویر بیشتر در کدام بخش از نسخه‌های خطی صورت می‌گیرد؟

۲. بیان مسئله

از قرون سوم و چهارم هجری با توجه به افزایش تألیف و تدوین آثار علمی و نیاز طالبان علم به استفاده از نسخ خطی، کاتبان به استنساخ نسخه‌های خطی مشغول شدند و از این طریق، نسخه‌های مختلف از یک عنوان کتاب تولید شد و بالطبع در مناطق مختلف جغرافیایی توزیع گردید.

با افزایش نیاز جامعه‌ی اسلامی - ایرانی به استنساخ نسخه‌های مختلف، کم‌کم بر تعداد کاتبان افزوده شد. اگرچه از همان ابتدا کاتبان خود را ملزم به رعایت آداب کتابت نمودند که در رأس آن آداب، رعایت امانت بود، و از قرون هفتم و هشتم هجری قمری، کانون کاتبان دارای ضوابط و دستورالعملها و آیین خاصی شدند (مایل هروی ۱۳۸۰: ۱۰۴)، برخی از کاتبان با انگیزه‌های مختلف - که از جمله آنها انگیزه‌ی مادی بود - همین‌طور برخی از وراقان و مالکان نسخه‌های خطی به روشهای گوناگون در بخشهایی از نسخه‌های خطی جعل و تزویر ایجاد کردند و آنها را منتشر نمودند؛ بنابراین، نسخه‌های جعلی در این حیطه تولید و گسترش یافت.

از قرن نهم هجری به بعد نیز با افزایش گرایش جامعه به آثار خوشنویسی، قطعات و مرقعات، شبیه‌نویسی خطوط خوشنویسان مشهور و رقم زدن به نام کاتبان خوشنویس رواج یافت که نتیجه آن، وجود تعداد قابل ملاحظه‌ای آثار منسوب به خوشنویسان مشهور است (همان: ۵۲).

اما در سالهای اخیر، موارد متعدد و متفاوتی از جعل و تزویر در نسخه‌های خطی مشاهده شده که در آنها نسخه به طور کامل ساختگی و کهنه‌نما بوده یا تزینات و نگاره‌هایی به نسخه‌های قدیمی الحاق شده است.

زیان این‌گونه نسخه‌ها هم از جنبه ادبی و هم از جنبه هنری است. از آنجا که این آثار آن چیزی نیستند که نشان می‌دهند در نتیجه اصالت ندارند و پژوهشگران و محققان را گمراه می‌نمایند؛ بنابراین، ضرورت شناخت این آثار و افزایش آگاهی نسبت به انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی مشخص می‌شود.

جعل آثار هنری از مسائل و مشکلاتی است که به فرهنگ یا جغرافیای خاصی اختصاص ندارد و همه جوامع در دوره‌های مختلف با آن مواجه بوده‌اند. این امر به خصوص در قرن بیستم و با گسترش موزه‌ها و اقبال عمومی به آثار گذشتگان و البته با رو آوردن مجموعه‌داران به جمع‌آوری آثار هنری و عتیقه رواج یافت، در نتیجه امروزه این موضوع به یکی از مباحث مهم هنری تبدیل شده است.

مسئله این پژوهش، بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی است که با مطالعه نمونه‌هایی مستند از نسخه‌های مجعول صورت می‌گیرد.

۳. اهداف پژوهش

اهداف اصلی این پژوهش شامل:

- شناخت انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی؛
- ارائه و معرفی نمونه‌های مستند از جعل و تزویر در نسخه‌های خطی؛
- تقویت جنبه‌های نظری و نسخه‌شناختی کارشناسان جهت تشخیص بهتر و کامل‌تر نسخه‌های اصلی و جعلی.

۴. پرسشهای پژوهش

این پژوهش به منظور پاسخگویی به پرسشهای ذیل انجام گرفته است:

۱. انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی کدام است؟
۲. نمونه‌های مستند نسخه‌های خطی جعلی کدام‌اند و چه انواعی از جعل در آنها به کار رفته است؟
۳. جعل و تزویر بیشتر در کدام بخش از نسخه‌های خطی صورت گرفته است؟

۴. پیشینه‌ی پژوهش

پژوهشهای انجام شده در این زمینه را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود: بخش نخست، پژوهشهایی که در زمینه‌ی تاریخچه‌ی جعل و انواع آن در نسخه‌های خطی بوده و اغلب در میان دیگر پژوهشها نهفته است و بخش دوم، بررسی نمونه‌های نسخه‌ها و دستنوشته‌های جعلی که کارشناسان نسخه‌شناس آنها را شناسایی و معرفی کرده‌اند.

از جمله پژوهشهای انجام شده در ایران و در بخش نخست می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- مایل‌هروی، نجیب، ۱۳۸۰، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
  - صفی‌پور، علی، ۱۳۸۸، «رده‌بندی اندازه دستبرد و برساختگی در دستنوشته‌ها»، کتابداری، دفتر چهل و نهم، ص ۱۳۹-۱۷۴.
  - پژوهشهایی که در بخش دوم یعنی شناسایی نمونه‌های نسخه‌های جعلی صورت گرفته، بیشتر بوده است و در اینجا پژوهشهای زیر به عنوان نمونه بیان می‌شوند:
  - مینوی، مجتبی، ۱۳۳۵، «کاپوس‌نامه فرای: تمرینی در فن تزویرشناسی»، یغما، سال نهم، ش ۱۰، ص ۴۴۹-۴۶۵؛ ش ۱۱، ص ۴۸۱-۴۹۴.
  - سودآور، ابوالعلا، ۱۳۸۳، «کاربرد معیارهای «الاقدم اصح» و «یقین سابق» و مشکل مدارک «نیمه‌جعلی»»، نامه‌ی بهارستان، دفتر ۹-۱۰، ص ۴۵-۵۶.
- پژوهش درباره‌ی جعل در آثار هنری و نسخه‌های خطی در خارج از ایران به

خصوص در کشورهای غربی سابقه‌ای نسبتاً طولانی دارد و در این زمینه ده‌ها مقاله و کتاب منتشر شده است، برخی از آنها از این قرارند:

- فرای، ریچارد، ۱۳۸۱، «کتاب‌های اسلامی ساختگی از ایران»، ترجمه سید محمدعلی احمدی ابهری، نامه بهارستان، دفتر ۵، ص ۱۹۳-۱۹۸.

- ویلی، محمدعیسی، ۱۳۸۴، «مشکلات و امکانات سالیابی دستنویسهای اسلامی»، مترجم حسن هاشمی میناباد، نسخه پژوهی، دفتر دوم، ص ۲۹۵-۳۱۱.
- Jones, Mark, (1990), Fake?: The Art of Deception, University of California Press.

- Richard, Francis & Sheila Blair, (1999), "Forgeries of islamic art/ of islamic manuscripts", from The Encyclopedia of Iranica.

- المشوخی، عابدسلیمان، ۱۴۲۱ق=۱۳۷۹ش، المخطوطات العربیه مشکلات و حلول، ریاض: مکتبه الملك عبدالعزيز العامه.

- السامرایي، قاسم، ۱۴۲۲ق=۱۳۸۰ش، علم الاکتناه العربی الاسلامی، ریاض: مرکز الملك فيصل للبحوث و الدراسات.

- المشوخی، عابد سلیمان، ۱۴۲۲ق=۱۳۸۰ش، التزوير و الانتحال فی المخطوطات العربیه، ریاض: أكادیمیه نايف العربیه للعلوم الأمنیه.

از مطالعه پژوهشهای پیشین مشخص می‌شود که درباره جعل و تزویر در نسخه‌های خطی و انواع آن نظریات گوناگونی وجود دارد. با این وجود نسخه‌شناسان تاکنون به ارائه تعاریفی دقیق و مشخص در این زمینه نپرداخته‌اند؛ بنابراین، این موضوع و جنبه‌های گوناگون آن به همراه نکات و دقایقی فراوان همچنان نامعین باقی مانده است. البته در پژوهشهای به زبان عربی این موضوع نسبتاً مورد توجه بوده، همان‌طور که مشوخی در کتابهای خود به طور اختصاصی به این امر پرداخته است.

۶. روش پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی به روش کتابخانه‌ای، پیمایشی و توصیفی است. در این پژوهش، ابتدا با استفاده از روش کتابخانه‌ای منابع موجود در زمینه جعل و تزویر در

نسخ خطی بررسی شد. به این منظور از منابع کتابی، پایان‌نامه‌ها و مقالات موجود در کتابخانه‌های مختلف دانشگاهی، مراکز تحقیقاتی و بانک‌های اطلاعاتی داخلی از جمله magiran و noormags استفاده شده است.

پس از گردآوری و مطالعه منابع، به امر طبقه‌بندی اطلاعات پرداخته شد و پس از آن، به جهت یافتن نسخه‌های مورد نظر، علاوه بر استفاده از منابع موجود، مانند پایان‌نامه کارشناسی ارشد مریم تفضلی که در آن تعدادی از نسخه‌های جعلی موجود در کتابخانه ملی ایران را معرفی کرده است و مشاوره با کارشناسان این بخش، هفده کلیدواژه همچون: «جعلی»، «جاعل»، «تزویر»، «مخدوش»، «مغشوش»، «ساختگی»، «افزوده»، «محو»، «تعقیق»، «احتمال»، «عمد»، جهت جست‌وجو در سیستم جامع کتابخانه ملی ایران (رسا)، انتخاب و مورد تحقیق قرار گرفت. در گزینش اولیه تعداد شصت نسخه انتخاب شد و در مرحله دوم چهل نسخه به عنوان نسخه‌های قابل استناد در این پژوهش، انتخاب و اصل نسخه‌ها به جهت بررسی‌های تکمیلی مورد بازبینی قرار گرفت.

۷. تعاریف توصیفی

در این بخش، واژگان به کار رفته در پژوهش از جمله نسخه خطی، اصالت، جعل و تزویر تعریف می‌شوند.

۷.۱. نسخه خطی

در تعریف اصطلاحی نسخه خطی می‌توان گفت: اوراقی که بر روی آن مطالبی با دست، توسط قلم و با مرکب نوشته شده و آن اوراق از یک طرف به هم متصل و پیوسته و بین دو جلد قرار گرفته باشند نسخه خطی به شمار می‌روند. این دست‌نوشته ممکن است از جانب خود مؤلف یا یکی از شاگردان وی باشد و ممکن است به خط یکی از دانشمندان پس از حیات مؤلف یا یکی از کاتبان نوشته شده باشد. نسخه‌های خطی عموماً پیش از رواج صنعت چاپ در ایران و کشورهای اسلامی تولید شده‌اند (عظیمی ۱۳۸۹: ۶).

۲.۷. اصالت

اهمیت اصالت در این پژوهش به این دلیل است که برای رسیدن به درکی صحیح از جعل و اثر جعلی باید به اصالت و اثر اصیل پرداخت. لسینگ^۲ اصالت را با توجه به پنج جنبه گوناگون تعریف می‌نماید: ۱. ویژه بودن یا خودسانی؛ یعنی شباهت نداشتن شیء به هیچ شیء دیگر که این پیش یا افتاده‌ترین نوع اصالت است؛ ۲. یگانگی؛ که شرط لازم برای اصیل خوانده شدن است اما شرط لازم برای زیبایی اثر نیست و آگاهی از این امر پس از جای دادن اثر در زمینه تاریخ هنر مشخص می‌شود؛ ۳. بداعت خلاقه یا خودانگیختگی؛ که خصیصه هر اثر هنری خوب است اما باز هم نیاز به بررسی اثر در زمینه تاریخی دارد؛ ۴. دستیابی به دستاوردهای عظیم هنری؛ که البته فقدان آن معرف اثر جعلی نیست و این خصوصیت در بسیاری از آثار هنری معتبر غایب است؛ ۵. بداعت هنری و دستاورد نه یک اثر هنری خاص، بلکه کل مجموعه تولیدات یک فرد یا حتی یک مکتب؛ وی این معنا از اصالت را نیز به زمینه تاریخی وابسته می‌داند (لسینگ و داتون ۱۳۸۹: ۳۴-۳۸) و البته آن را کامل‌تر از دیگر جنبه‌ها می‌داند.

۳.۷. جعل

در اصطلاح هنری، اثر هنری جعلی لزوماً رونگاری یا کپی‌سازی از اثری خاص نیست؛ یعنی حتی اگر اثری اصل به دروغ به فرد یا دوره خاصی نسبت داده شود، جعلی محسوب می‌شود. هر اثر رونگاری یا کپی‌سازی نیز تقلب نیست، چرا که «رونگاری و کپی‌سازی سنت دیرینه‌ای است که در طول تاریخ هنر با هدف آموزش وجود داشته است؛ بنابراین، آثار کپی لزوماً تقلبی به شمار نمی‌آیند» (باغبان ماهر و غلامیان ۱۳۸۹: ۴۵). داتون^۳ اثر جعلی را چنین معنا می‌کند: «دست‌افزیده شخصی که عمداً، و معمولاً با هدف کسب سود، به شخص دیگر نسبت داده می‌شود» (لسینگ و داتون ۱۳۸۹: ۶۳).

بنابراین می‌توان جعل در حیطه نسخه‌های خطی را چنین تعریف کرد:

ساختن دست‌نوشته‌ای دروغین یا تغییر آگاهانه واقعیت در یک دست‌نوشته به قصد

2. A. Lessing

3. D. Dutton

فریب دیگران و با انگیزه سودجویی مادی یا معنوی به نحوی که اصالت دستنوشته از بین برود.

۴.۷. تزویر

واژه‌های جعل و تزویر در حقوق، گاه معادل یکدیگر به کار رفته‌اند. اما از آنجا که جعل با معنای ساختن و تغییر دادن فاقد مفهوم تقلب است، کما اینکه تزویر به‌رغم اینکه حاوی مفهوم «تقلب» می‌باشد اما از حیث مصادیق قلمرو وسیع‌تری را فرا می‌گیرد، مانند تحریف هر حقیقتی حتی به صورت شفاهی؛ بنابراین، به کار بردن واژه تزویر بعد از واژه جعل سبب ایجاد مفهوم جعل به معنای خاص شده است و به کارگیری واژه جعل ماقبل واژه تزویر موجب از بین رفتن مفهوم عام آن می‌شود (سالاری شهرباکی ۱۳۹۱: ۳۲-۳۳).

بنابراین، آنچه این دو واژه را از یکدیگر متفاوت می‌نماید این است که در جعل بیشتر ساختن و دیگرگون کردن و در تزویر، آراستن و فریب مدنظر است؛ در نتیجه، همراهی این دو واژه با هم می‌تواند هر دو جنبه را در برگیرد.

۸. تعاریف عملیاتی

نسخه خطی: نسخه‌های خطی‌ای که در کتابخانه‌های بزرگ همچون کتابخانه ملی ایران فراهم‌آوری، سازمان‌دهی و اطلاع‌رسانی می‌شود.
نسخه مجعول: نسخه‌های خطی‌ای که به نحوی یکی از انواع جعل و تزویر در آن به کار رفته است.

نمونه‌های نسخ مجعول: نمونه‌هایی از نسخه‌هایی که یکی از کلیدواژه‌های انتخاب شده در این پژوهش در اطلاعات کتابشناختی آن دخیل بوده است و با بررسی‌های انجام شده، به کار رفتن یکی از انواع جعل در آن شناسایی و اثبات گردیده است.

۹. یافته‌های پژوهش

۹.۱. پاسخ پرسش اول

پرسش اول: «انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی کدام است؟»

ایرج افشار (۱۳۸۸: ۱۲۴) در باب جعل و تزویر در نسخه‌های خطی از سه اصطلاح استفاده می‌نماید: نسخه‌های جعلی، نسخه‌های تکمیلی و نسخه‌های دست‌خورده که در آنها تاریخ، نام کاتب، نام مهدی‌الیه و غیره و نه متن نسخه تغییر یافته‌اند. این تقسیم‌بندی را می‌توان در مورد میزان دستبرد در نسخه‌ها حائز اهمیت دانست، همچنان که ابوالعلاء سودآور (۱۳۸۳: ۴۵) در بحث از اسناد مخدوش از اصطلاح اسناد نیمه‌جعلی استفاده کرده است و آنها را این‌گونه تعریف می‌نماید:

اسنادی که زمان پیدایش واقعی آنها از آنچه به ظاهر می‌نماید زیاد دور نیست، ولی معذک تمامی یا قسمتی از آن جعلی است و گمراه‌کننده». از آنجا که نسخه‌های تکمیلی، دست‌خورده و نیمه‌جعلی به طور کامل ساختگی نیستند؛ بنابراین، با شناسایی مصادیق جعل در آنها می‌توان ارزش و جایگاه واقعی نسخه را به آن بازگرداند.

از جنبه چگونگی انجام جعل و دستبرد در نسخه‌های خطی، مشوخی انواع تزویر در نسخه‌ها را سه گونه معرفی می‌نماید: ۱. ساخت کامل نسخه؛ ۲. جعل محتوای علمی؛ ۳. جعل در عناصر مادی نسخه (المشوخی ۱۴۲۱ق: ۱۰۷). این تقسیم‌بندی به جهت بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی مناسب است؛ بنابراین، در این پژوهش جعل و تزویر در نسخ خطی بر اساس این تقسیم‌بندی شرح داده می‌شود.

۱. ساخت کامل نسخه (کتاب‌سازی)

ساخت کامل نسخه که اصطلاح «کتاب‌سازی» نیز برای آن به کار می‌رود، تزویر نسخه از ابتدای ساخت آن با انگیزه‌ی فریب و تقلب است. در برخی موارد، این جعل با متنی ساختگی همراه است و در بعضی موارد متنی شناخته شده به صورت نسخه‌ای جعلی ساخته می‌شود.

الف. ساختن نسخه با متن ساختگی

کتاب *دساتیر آسمانی* از جمله نسخه‌هایی است که دارای متن ساختگی و مزور است و در آن از کلمات و واژگان ساختگی استفاده شده و به عنوان کتاب دینی زرتشتیان معرفی شده است (پورداد ۱۳۹۰: ۳۸-۳۹).

از دیگر موارد این‌گونه جعل می‌توان به نامه‌ها یا عهدنامه‌های مصنوعی‌ای اشاره

کرد که به طور کامل ساختگی هستند. مانند عهدنامه‌های جعلی منسوب به زمان پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) (قزوینی ۱۳۶۳: ۱۶۵-۱۷۷)، یا نامه‌ای جعلی از امیر تیمور به شارل ششم پادشاه فرانسه (سودآور ۱۳۸۳: ۴۵).

از نظر هنرینگی^۴ ساخت این‌گونه آثار با همکاری دسته‌ای از جعل و سندسازان صورت می‌گیرد. این افراد حداقل چهار نفر هستند: ۱. مردی باسواد و کتاب‌خوان و البته بی‌وجدان؛ ۲. خطاط و مقلد خط؛ ۳. صورتگر و مجلس‌ساز که به ابداع سبکی با اصول و قواعد جدید می‌پردازد؛ ۴. کاسب و بازاری نادرست به جهت تهیه اسباب کار و فروش اثر (مینوی ۱۳۳۵: ۴۵۹-۴۶۰)؛ البته لازم است ذکر شود که گاه همه این اقدامات را یک نفر آشنا به کلیه موارد فوق انجام می‌دهد.

ب. ساختن نسخه با متون شناخته شده

این نوع جعل با کتابت و نسخه‌پردازی متون و آثار شناخته شده و اغلب مشهور همراه است. نمونه‌هایی از این نسخه‌ها در سالهای اخیر مشاهده شده است، به عنوان نمونه: نسخه‌های ساختگی رباعیات حکیم عمر خیام شامل: «نسخه عمرعلیشاه (۶۵۸ق)، نسخه دانشگاه کمبریج (۶۰۴ق)، نسخه عباس مزدا (۶۵۳ق)، نسخه کتابخانه چستربیتی (۶۵۸ق)، نسخه فردریخ روزن (۷۲۱ق) و نسخه نجخوانی (۷۹۰ق)» (میرافضلی ۱۳۸۴: ۳۷۸) و نسخه‌های دیگری از رباعیات خیام که به اعتقاد فرای (۱۳۸۱: ۱۹۵) تعداد زیاد جعلیات این نسخه، برای بسیاری از دانشمندان موجب دردسر شده است. نمونه دیگر از این نوع نسخه‌های جعلی، نسخه/اندرزنامه قابوس بن وشمگیر است که به کاپوس‌نامه فرای مشهور شد و با خطی کهنه‌نما، همراه با مجالس ساختگی برای مدت‌ها سبب گمراهی کارشناسان شد.

۲. جعل محتوای علمی (متن)

جعل محتوای علمی یا متن نسخه اغلب با نوع سوم جعل یعنی تغییر در عناصر مادی همراه است. از جمله مصادیق این نوع جعل می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. سرقت ادبی: قیس رازی (۱۳۸۸: ۴۶۰) سرقت ادبی را به چهار نوع تقسیم

می‌نماید: انتحال، سلخ، المام و نقل، وی پس از توضیح هر یک از این انواع، نمونه‌هایی از آنها را در میان اشعار شاعران بیان می‌دارد.

رازی در بیان معنی انتحال چنین می‌گوید: «انتحال سخن دیگری بر خویش بستن است بی‌تغییری و تصرفی در لفظ و معنی آن یا به تصرفی اندک» (همانجا). به عنوان مثال می‌توان به کتاب کاشف الحق اشاره نمود که معزالدین اردستانی آن را از کتاب حدیقه الشیعه اثر مقدس اردبیلی سرقت نموده و پس از تغییراتی در دیباچه و افزودن نام قطب‌شاه به عنوان مهدی‌الیه و حذف بخش مربوط به صوفیه، با عنوان جعلی منتشر کرده است (طهرانی ۱۳۷۸ق: ۶: ۳۸۷).

اما سلخ سرقتی است که در آن فرد «معنی و لفظ فراگیرد و ترکیب الفاظ آن برگرداند و به وجهی دیگر ادا کند» (رازی ۱۳۸۸: ۴۶۴) و المام آن است که «معنی فراگیرد و به عبارتی دیگر به کار برد» (همان: ۴۶۵) و نقل آن است که فرد «درین باب معنی بگیرد و از بایی به بایی دیگر برد و در آن پرده بیرون آرد» (همان: ۴۶۷)، از آنجا که در سه نوع اخیر الفاظ و عبارات متن تغییر می‌یابند، شناسایی این موارد بسیار دشوار است.

۲. نوشته خود یا شخصی دیگر را به نام مؤلفی مشهور جا زدن: در این نوع تغییر در اطلاعات مربوط به تألیف نسخه صورت می‌گیرد و این امر، اغلب به دلیل ترویج کتاب و فروش بهتر آن انجام می‌شود. با توجه به تعداد زیاد آثار منسوب به شاعران و نویسندگان مشهور از جمله عطار نیشابوری، سیوطی و دیگران می‌توان به رواج این‌گونه انتسابها در نسخه‌های خطی پی برد.

۳. افزودن شرحها، حواشی و تعلیقات نسخه به متن (اختلاط متن و حاشیه): مشوخی دلایل این امر را دریافت اجرت بیشتر با افزایش تعداد صفحات نسخه یا بی‌سوادی کاتب و عدم توانایی وی در تشخیص تفاوت بین متن و حاشیه می‌داند (المشوخی ۱۴۲۱ق: ۱۰۹).

۴. تغییر در متن نسخه به دلیل تعصبات مذهبی، حسادت، کینه و غیره: شفیع‌ی کدکنی (۱۳۸۳: ۹۳-۱۱۰) در مقاله «نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدلها» به نمونه‌هایی از این دستبردها در نسخه‌ها و البته از جنبه ایدئولوژیک و سیاسی اشاره می‌نماید که به

تغییر شخصیت و اعتقادات واقعی مؤلفان می‌انجامد به وجهی که مورد پسند جامعه است.
 ۵. کامل نمودن متونی که مؤلفان آنها را نیمه‌تمام باقی گذاشته‌اند به وسیلهٔ شاگردان آنها یا علمای دیگر (المشوخى ۱۴۲۱ق: ۱۰۹-۱۱۱).

۳. جعل در عناصر مادی نسخه

نوع سوم جعل، دست‌بردن و ایجاد تغییر در عناصر مادی نسخه است که می‌تواند با نوع دوم یعنی جعل در محتوا همراه شود (همان: ۱۱۲). عناصر مادی نسخه شامل تمام بخشها و اجزای فیزیکی و ظاهری نسخه است، چه از نظر مواد و مصالح به کار رفته در ساخت نسخه مانند: خط، کاغذ، مرکب، نقوش و تزئینات، جلد، تخریها (موربانه‌خوردگی، اثرات آب) و ...، چه از نظر بخشهای مختلف متن از جمله: صفحهٔ عنوان، مقدمه، خاتمه، انجامه، یادداشتهای مالکیت، سماعها، ظهريه‌ها، و همچنين نام مؤلف، تاریخ تألیف، نام کاتب، تاریخ و محل کتابت.

این نوع جعل در دو زمان قابل اجراست: ۱. در حین کتابت نسخه؛ ۲. پس از کتابت نسخه.

الف. جعل در عناصر مادی نسخه در حین کتابت

از نظر مشوخى (۱۳۷۹ق: ۱۱۲) این نوع جعل، جعلی است که کاتب یا خوشنویس در زمان کتابت و در عناصر مادی نسخه انجام می‌دهد، به نحوی که اثری مادی، که با چشم قابل رؤیت باشد، باقی نمی‌گذارد. از نمونه‌های این نوع جعل می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. اکتفای کاتب به نوشتن انجامهٔ نسخه‌ی منقول عنه^۵ و ذکر نکردن تاریخ کتابت نسخه؛ در این صورت تاریخ کتابت از آنچه هست قدیمی‌تر می‌نماید.
۲. انتساب کتابت نسخه به کاتب یا خوشنویس یا فردی مشهور؛ وجود تعداد زیادی از آثار به نام خوشنویسان مشهور بیانگر رواج این امر در میان کاتبان است. به اعتقاد قلیچ‌خانی (۱۳۹۰: ۱۱۰) «آثار برخی از هنرمندان از فرط جعل به جایی رسیده که تشخیص آثار و سبک ویژهٔ وی را دشوار و دست نیافتنی کرده است.

۵. نسخهٔ اساس که کاتب از روی آن کتابت نموده است.

گفتنی است که جاعلان به جعل آثار تنی چند خوشنویس بیش از دیگران علاقه‌مند بوده‌اند، از جمله: یاقوت، میرعلی، میرعماد، تبریزی و عبدالمجید طالقانی». نسخه‌هایی نیز وجود دارد که شاگردان مؤلفان با اجازه استادشان خط آنها را شبیه‌نویسی نموده‌اند، این نسخه‌ها در دوره‌های بعد به عنوان نسخه‌ی خط مؤلف نمایانده شده‌اند. از جمله می‌توان به نسخه‌ای اشاره کرد که مرادی (۱۳۸۹: ۲۹۱) در مقاله خود بدان پرداخته است، این نسخه را شاگرد صائب تبریزی یعنی عارف تبریزی شبیه‌نویسی کرده است و جاعلان با دستبرد در انجامه، کتابت آن را به صائب نسبت داده‌اند.

از نمونه انتساب کتابت نسخه به افراد مشهور می‌توان به چهار رساله ابن سینا به خط خیام نیشابوری (فرای ۱۳۸۱: ۱۹۵)، دیوان قطران تبریزی به خط انوری و معراج‌نامه منسوب به فردوسی به خط امام فخر رازی (مینوی ۱۳۸۱: ۱۹۱) اشاره نمود.

۳. انتساب کتابت نسخه به مؤلف و نسخه را نسخه اصل نمایاندن: در این روش، کاتب در بخشهای گوناگون نسخه مانند دیباچه یا انجامه از عباراتی استفاده می‌نماید که نشان دهد نسخه را مؤلف خود نوشته است.

۴. انتساب کتابت نسخه به زمان حیات مؤلف یا نزدیک آن: مانند نسخه‌ای از *المدینه الفاضله* اثر فارابی که با توجه به خط کوفی عربی و انجامه آن گمان می‌رفت که چند سالی پس از مرگ مؤلف نوشته شده است، در حالی که پس از بررسیهای ریچارد والزر^۶ مشخص شد که این نسخه از روی نسخه‌ای در کتابخانه‌ی ملک استنساخ شده است (فرای ۱۳۸۱: ۱۹۴).

ب. جعل در عناصر مادی نسخه پس از کتابت

این نوع جعل را پس از کتابت نسخه و افراد مختلف انجام می‌دهند. مصادیق این نوع جعل شامل موارد زیر است:

۱. ایجاد سجّلات ساختگی برای نسخه، از جمله یادداشتهای تملک، یادداشتهای تصحیح، سماع، مقابله، یادداشتهایی مبنی بر خط مؤلف بودن نسخه، مهرها و

6. R. Walzer

امضاهای دروغین و انجامه‌های الحاقی؛ مانند نسخه صور الكواكب التابته کتابخانه بادلیان که پس از انجامه آن دو خط الحاقی وجود دارد با این مضمون که نسخه را پسر مؤلف نوشته و تذهیب نموده است (سودآور ۱۳۸۳: ۵۲).

۲. جابه‌جایی و تغییر در اوراق نسخه؛ از جمله حذف نمودن یا افزودن برخی اوراق یا تفکیک مجموعه‌ها به اجزای آنها.

۳. تغییر و دستبرد در تاریخ نسخه؛ مانند نسخه‌ای از منطق الطیر عطار متعلق به کتابخانه دایره‌المعارف بزرگ اسلامی که شفیع کدکنی در مقدمه کتاب منطق الطیر عطار از آن یاد کرده است و اظهار داشته که تاریخ آن از تسعمائه به سبعمائه تغییر یافته و کسی که این تاریخ را در انجامه جعل کرده است نمی‌دانسته که در سال ۷۰۵ خط نستعلیق بدین کمال و زیبایی و پختگی امکان‌پذیر نبوده است (نقل در: عطار ۱۳۸۸: ۲۱۵).

۴. ایجاد تغییر در نام مؤلف، عنوان نسخه، نام کاتب، محل کتابت و ...؛ تغییر در این عناصر گاه به سبب تغییر در دیگر اجزاء نسخه لازم می‌شود، به عنوان مثال، می‌توان به نسخه‌ای از حل مشکلات الاشارات خواجه نصیرالدین طوسی اشاره نمود که سودآور دلیل تغییر محل کتابت را در انجامه نسخه، تغییر تاریخ نسخه از سبعمائه به ست‌مائه می‌داند. این تغییر به این دلیل صورت گرفته که محل کتابت اصلی در زمان تاریخ جعلی یعنی صد سال قبل‌تر از آن، وجود نداشته است (سودآور ۱۳۸۳: ۵۰).

۵. افزودن تزینات و مجالس نگارگری به نسخه یا جدا و خارج نمودن مجالس از نسخه‌ها؛ این امر از گذشته رواج داشته است، افزودن مجالس به قصد افزایش قیمت نسخه و جدا کردن مجالس با هدف فروش نگاره‌ها صورت می‌گیرد.

۶. کامل نمایاندن نسخه‌های ناقص توسط مالک، تاجر و دیگران؛ در این موارد، اقداماتی برای پوشاندن نقصها و افتادگیهای نسخه صورت می‌گیرد تا نسخه در نگاه

اول کامل به نظر آید.

۹.۲. پاسخ پرسش دوم

پرسش دوم: «نمونه‌های مستند نسخه‌های خطی جعلی کدام‌اند و چه انواعی از جعل در آنها به کار رفته است؟»

نمونه‌های مستند نسخه‌های خطی جعلی را نیز می‌توان به سه دسته‌ی ساخت کامل نسخه یا کتاب‌سازی (جدول ۱)، جعل در محتوای علمی (متن) (جدول ۲) و جعل در عناصر مادی نسخه (جدولهای ۳ تا ۸) تقسیم کرد.

در این میان، جعل در عناصر مادی نسخه، رواج بیشتری دارد و خود به چند بخش دیگر تقسیم می‌شود، از جمله: جعل در انجامه نسخه‌ها (جدول ۳)، کامل نمایاندن نسخه‌ها (جدول ۴)، تفکیک مجموعه‌ها به رسالات مستقل (جدول ۵)، جعل در یادداشتها و از بین بردن سرگذشت نسخه (جدول ۶)، جعل و تزویر در نگاره‌ها و تزیینات نسخه (جدول ۷).

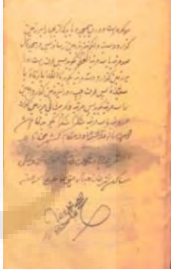
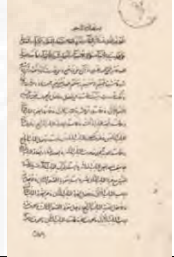

لازم است ذکر شود که در اغلب نسخه‌ها، انواعی از جعل و تزویر وجود دارد. در این جدولها نسخه‌ها بر اساس اصلی‌ترین نوع جعل و تزویر به کار رفته در آنها طبقه‌بندی شده‌اند.

جدول ۱. ساخت کامل نسخه با متن شناخته شده، کتاب‌سازی

شماره ردیف	شماره بازیابی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۶۱۷۳	الرحمه فی الطب و الحکمه	احتمالاً قرن ۱۳ق	جعل کامل نسخه با مرکب و خط کهنه‌نما، ردپای کرم کتاب ساختگی	

جدول ۲. نسخه‌هایی با جعل در محتوای علمی

شماره ردیف	شماره‌بازایی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۶۲۹۴	عین الحیاه، با عنوان جعلی، احوال سلاطین	۱۲۴۰ تا ۱۲۴۷ق	جابه‌جایی اوراق کتاب، افزودن سرلوح ساختگی، وضع عنوان جعلی برای نسخه	
۲	۵-۱۷۸۸۷	مجموعه، انتخاب‌الزاد	قرن ۱۳ق	محو برخی عبارات، سیاه نمودن مهرها، افزودن یادداشتها و دیباجه ساختگی جهت نسبت تألیف کتاب به مؤلفی دیگر	
۳	۵-۱۰۴۰۲	رساله‌های در صرف و نحو عربی	۱۲۸۷ق	تغییر نام مؤلف و تألیفات وی در دیباجه و انتساب تألیف نسخه به فردی دیگر	
۴	۵-۲۷۲۳۰	یوسف و زلیخا	۱۲۸۲ق	انتساب تألیف نسخه به فردوسی	

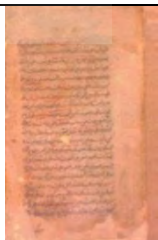
جدول ۳. نسخه‌هایی با انجامه دست‌خورده و مخدوش

شماره ردیف	شماره بازیابی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۶۲۶۹	حیات القلوب	احتمالاً قرن ۱۲ ق	دست‌تبرید در انجامه مؤلف و محو عبارت تألیفی وی	
۲	۵-۱۵۲۸۲	حبیب-السیر فی اخبار...	۹۳۱ ق، ؟	انجامه‌ی کاتب از بین رفته و انجامه‌ی نسخه-ی اساس باقی مانده	
۳	۵-۱۵۷۸۷	شرح شافی	۱۲۹۳ ق، ؟	افزودن بخشی به انجامه با خط و مرکب متفاوت	
۴	۵-۱۷۵۰۹	شاهنامه	۹۵۹ ق	تبدیل تاریخ از ۹۵۹ به ۹۰۹	
۵	۵-۱۷۸۱۹	شاهنامه	۱۲۶۳ ق، ؟	مخدوش کردن کامل تاریخ انجامه	
۶	۵-۱۷۸۵۰	شرح الاسباب و العلامات	۱۲۲۶ ق، ؟	تاریخ کتابت الحاقی، تغییر در نام کاتب	

بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی با ... / ۲۸۳

	افزودن انجامة جعلی با خط و مرکب متفاوت	۱۰۷۰ ق، ؟	سلسله الذهب	۵-۱۷۹۵۸	۷
	خراشیدن تاریخ و تبدیل عدد ۲ به ۱، دستبرد در سرلوح	۱۲۸۳ ق	تزوگ تیموری	۵-۱۸۰۰۸	۸
	خراشیدن تاریخ و تبدیل عدد ۹ به ۱	۱۰۹۶ ق	مثنوی معنوی	۵-۲۲۰۶۱	۹
	الحاقی بودن نام کتاب و مخدوش بودن تاریخ کتابت	۶۰ [x] ق، ؟	الهیات	۵-۲۵۹۸۰	۱۰

جدول ۴. نسخه‌های کامل نمایانده شده

شماره ردیف	شماره بازیابی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۶۲۸۶	حدیقه الشیعه	قرن ۱۳ ق	جاب‌جایی اوراق، حذف عنوان فصل در برگ نخست، ساخت ظهیریۀ دروغین	

۲	۵-۶۲۹۲	تحریر القواعد المنطقیه فی شرح رساله الشمسیه	احتمالاً قرن ۱۳ق	برگ اول الحاقی از نسخه شرح تهذیب المنطق	
۳	۵-۶۳۰۱	ارشاد العوام	احتمالاً قرن ۱۳ق	وصالی تعمدی رکابه‌ها به جهت پوشاندن افتادگی اوراق	

جدول ۵. نسخه‌های تفکیک شده

شماره ردیف	شماره بازیابی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۶۱۶۳	دیوان لامعی	۱۲۷۴ق	با نسخه ۵-۶۱۶۴ یکی بوده است، تفکیک و صحافی جداگانه هر بخش	
۲	۵-۶۲۷۴	حدیقته الشیعه، بخش ناقصی از جلد دوم)	احتمالاً قرن ۱۳ق	ادامه مطالب نسخه ۵-۶۲۸۶ که جداگانه صحافی شده است	

بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی با ... / ۲۸۵

۳	۵-۶۲۹۹	تقل و صهبا	احتمالاً قرن ۱۳ق	با نسخه ۵-۶۳۰۱ یکی بوده است.	
---	--------	------------	------------------------	------------------------------------	---

جدول ۶. جعل و تزویر در یادداشتهای و سرگذشت نسخه

شماره ردیف	شماره بازیابی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۵۳۳۹	شرح مفتاح الفلاح	۱۰۷۷ق	محو کردن یادداشت ظهیره	
۲	۵-۱۲۴۹۳	کلیات سعدی	۷۸۴ق	بخشی در انجامه سیاه شده است	
۳	۵-۱۳۵۵۰	شرح بیست باب در معرفت تقویم	۱۰۳۱ق، (?)	سوزاندن بخشی از حاشیه برگ اول، محو برخی یادداشتهای، مخدوش کردن تاریخ کتابت	

جدول ۷. جعل و تزویر در تزیینات نسخه‌ها

شماره ردیف	شماره بازبایی نسخه	عنوان نسخه	تاریخ	روش جعل	شکل
۱	۵-۱۹۱۱۲	دیوان خاقانی	۱۰۰۹ق	مجالس یا رقم الحاقی «کمینه رضا عباسی» و محو یادداشتهای ظهریه	
۲	۵-۱۷۸۱۹	شاهنامه	۱۲۶۳ق، (?)	افزودن نگاره‌ها به طرزی ناشیانه	

بررسی و تحلیل نتایج به دست آمده

پس از بررسی چهل نسخه جعلی که نمونه‌هایی از آنها در جداول فوق نشان داده شد و با تحلیل و بررسی میزان رواج انواع جعل و تزویر در بخشهای مختلف نسخه نتایج زیر به دست آمد:

۱. جعل و تزویر در عناصر مادی نسخه بیشتر از دیگر موارد رواج دارد. از آنجا که این نوع از جعل و تزویر در حین کتابت و پس از کتابت قابل اجراست؛ بنابراین، افراد گوناگون، در دوره‌های مختلف و در مدت زمانی طولانی پس از ساخت نسخه قادر به انجام این نوع از جعل و تزویر در نسخه‌ها هستند. در این نوع (یعنی جعل در عناصر مادی نسخه‌ها)، پس از دستبرد در انجامه نسخه، تفکیک نسخه‌ها به اجزای آنها و کامل نمایاندن نسخه‌ها، از مصادیق فراوان جعل و تزویر است.

۲. جعل و تزویر در محتوای علمی (متن) نسخه‌ها نیز نسبتاً رایج است که دلیل آن را می‌توان رواج این نوع جعل به‌ویژه سرقت ادبی یا انتحال از گذشته دانست.

۳. ساخت کامل نسخه فقط در یک مورد مشاهده شد. از آنجا که ساخت کامل نسخه‌ها از ابتدا و اغلب با روشهای سنتی و کهنه‌نمایی صورت می‌گیرد، این امر شناخت این‌گونه آثار را با دشواری همراه می‌سازد؛ بنابراین، کم بودن تعداد این‌گونه نسخه‌ها را می‌توان به دلیل عدم شناسایی آنها دانست و نه تعداد کم آنها.

۳.۹. پاسخ پرسش سوم

پرسش سوم: «جعل و تزویر بیشتر در کدام بخش از نسخه‌های خطی صورت می‌گیرد؟»

از بررسی نمونه‌های مستند نسخه‌های جعلی مشخص می‌شود، جعل و تزویر در انجامه نسخه‌های خطی بیشتر از دیگر بخشها رواج دارد و در اغلب موارد با دستبرد و تغییر در تاریخ نسخه‌های خطی به قصد کهنه کردن آنها همراه است. این امر با روشهای گوناگون مانند محو کردن، تراشیدن، سیاه کردن، و صالی کلمات و عبارات یا از بین بردن انجامه کاتب و الحاق انجامه‌ای ساختگی و توسط افراد گوناگون صورت می‌گیرد. تغییر در انجامه نسخه گاه لزوم تغییر در دیگر عناصر مادی را به همراه دارد که این امر سبب گسترش دامنه جعل و دستبرد در نسخه می‌شود.

جعل و تزویر در انجامه نسخه‌ها به صورتهای زیر مشاهده می‌شود:

۱. تغییر یا محو یکی از عناصر موجود در انجامه نسخه از جمله: نام کاتب، نام مؤلف، نام کتاب، مهدی‌الیه، مکان کتابت، ۲. تحریف تاریخ عددی با استفاده از روشهای گوناگون خراشیدن، تراشیدن و قلم بردن یا تغییر در تاریخ حرفی به عنوان مثال، تبدیل ست‌مائه به خمس‌مائه، سبع‌مائه به ست‌مائه یا تسع‌مائه به سبع‌مائه (افشار ۱۳۸۸: ۱۲۴) برای قدیمی نشان دادن نسخه، ۳. اکتفا به نقل تاریخ نسخه منقول عنه توسط کاتب (المشوخى ۱۴۲۱ق: ۱۱۹) یا از بین بردن انجامه کاتب به نحوی که انجامه نسخه اساس به عنوان انجامه نسخه نمایانده شود. ۴. الحاق و افزودن بخشی به انجامه.

از بین بردن سوابق تاریخی نسخه مانند محو کردن یادداشتهای و ساخت تاریخچه‌ای جعلی برای آنها نیز از مصادیق جعل در تاریخ نسخه محسوب می‌شود، از جمله این موارد از بین بردن نام مالک نسخه و حذف اطلاعات تاریخی و یادداشتهای موجود در نسخه، افزودن انجامه‌های ساختگی و منسوب داشتن کتابت نسخه به خوشنویس یا کاتبی مشهور است که در نهایت سرگذشت نسخه را تغییر می‌دهد.

از عواملی که امکان جعل در تاریخ نسخه را فراهم می‌آورد می‌توان به نکات زیر اشاره نمود:

۱. عدم بیان تاریخ کتابت نسخه توسط کاتب که امکان افزودن تاریخ جعلی را فراهم می‌آورد؛
۲. اکتفا کردن به کتابت تاریخ نسخه به حروف یا به عدد به تنهایی؛
۳. «اختصار در بیان تاریخ کتابت، به عنوان مثال کاتبان از سال ۱۰۰۰ هجری به بعد تنها دو یا سه رقم سمت راست تاریخ را می‌نوشتند که این امر سبب شده است تا جااعلان بتوانند در این تاریخها دخل و تصرف نمایند؛
۴. نقطه‌گذاری نکردن تاریخ حرفی که امکان تبدیل و تغییر را در آن فراهم می‌آورد.

۱۰. نتایج پژوهش

با توجه به زیانهای مادی، معنوی و اجتماعی جعل و تزویر در نسخه‌های خطی و ایرادهای اثر جعلی که مهم‌ترین آن نداشتن اصالت و گمراه‌کنندگی محققان و پژوهشگران است، شناخت و آگاهی نسبت به این آثار ضروری است. به این منظور، می‌توان گفت انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی به سه دسته تقسیم می‌شوند: ساخت کامل نسخه‌ها؛ جعل در محتوای علمی (متن) نسخه‌ها، که از رواج نسبتاً زیادی برخوردار است و اغلب آن را کاتبان انجام می‌دهند؛ البته این امر بعد از ساخت نسخه نیز با جابه‌جایی اوراق و حذف کردن یا افزودن برخی اوراق ممکن است؛ جعل در عناصر مادی نسخه‌ها، که آن را در حین کتابت یا پس از کتابت و

افراد گوناگون اجرا می‌کنند، این نوع از جعل با انواع روشهای محو کردن، تراشیدن، خراشیدن، سیاه کردن، قلم بردن، الحاق یا حذف همراه است. با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش مشخص می‌شود که جعل و تزویر در نسخه‌های خطی گستردگی و گوناگونی بسیاری دارد، در نتیجه لزوم شناخت و توجه به نسخه‌های جعلی توسط نسخه‌شناسان، پژوهشگران و فهرست‌نویسان و البته توسط مراکز نگهداری نسخه‌های خطی امری ضروری است، چرا که عدم شناسایی این گونه آثار به پژوهشهای نسخه‌شناسی آسیب می‌رساند.

۱۱. پیشنهادها

- شناسایی آثار جعلی در مراکز نسخ خطی و برپایی نمایشگاههایی از این آثار.
- افزایش سطح دانش و فرهنگ جامعه نسبت به حفاظت و نگهداری صحیح از میراث گذشتگان و آگاهی دادن به افراد در مورد آثار منفی ناشی از جعل و تزویر و مخدوش کردن میراث علمی نیاکان.
- از آنجا که بسیاری از جاعلان توانایی و قابلیت هنری و علمی بالایی دارند در نتیجه، ایجاد زمینه‌ای مناسب به جهت بروز خلاقیت‌های هنرمندانه افراد و حمایت و هدایت آنها به سمت و سویی درست، نه تنها زمینه‌ساز ایجاد سبک و شیوه‌ای نو در کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی می‌شود بلکه نسخه‌های خطی را نیز از جولانگاه نمایش و به رخ کشیدن هنر جاعلان خالی می‌نماید و این امر را تنها نهادهای فرهنگی و هنری می‌توانند امکان‌پذیر سازند.
- ارتقای دید و نگاه مسئولان فرهنگی نسبت به آثار جعلی به عنوان آثاری قابل تحقیق و ارزشمند برای جمع‌آوری، حفاظت و نگهداری به عنوان نمونه مستند آثار جعلی.

منابع

- افشار، ایرج، ۱۳۸۸، «نگاهی به ضابطه‌های نسخه‌شناسی»، نامه بهارستان، دفتر ۱۵، ص ۱۲۱-۱۳۰.

- باغبان ماهر، سجاد؛ غلامیان، بهاره، ۱۳۸۹، «اصالت آثار هنری»، *اطلاعات حکمت و معرفت*، ش ۱۰، ص ۴۴-۴۹.
- پورداود، ابراهیم، ۱۳۹۰، *فرهنگ ایران باستان*، تهران، دنیای کتاب.
- رازی، شمس‌الدین محمدبن قیس، ۱۳۸۸، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، مصحح محمدبن عبدالوهاب قزوینی، مجدد، مدرس رضوی، مجدد، سیروش شمیسا، تهران، علم.
- سالاری شهربابکی، میرزا مهدی، ۱۳۹۱، *تحلیل جرم جعل و تزویر*، تهران، جنگل، جاودانه.
- سودآور، ابوالعلا، ۱۳۸۳، «کاربرد معیارهای "الاقدم اصح" و "یقین سابق" و مشکل مدارک "نیمه‌جعلی"»، *نامه بهارستان*، دفتر ۹-۱۰، ص ۴۵-۵۶.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۳، «نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدلها»، *نامه بهارستان*، دفتر ۹-۱۰، ص ۹۳-۱۱۰.
- صفی‌پور، علی، ۱۳۸۸، «دگرگون‌پذیری گاه‌شماره دست‌نویسته‌ها»، *کتابداری*، دفتر پنجاهم، ص ۱۳۳-۱۵۸.
- طهرانی، محمدمحسن، ۱۳۷۸ق=۱۳۳۷ش، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، ج ۶، بیروت، دارالاضواء.
- عطار، محمدبن ابراهیم، ۱۳۸۸، *منطق الطیر*، مصحح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن.
- عظیمی، حبیب‌الله، ۱۳۸۹، *اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی*، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- فرای، ریچارد، ۱۳۸۱، «کتابهای اسلامی ساختگی از ایران»، ترجمه سید محمدعلی احمدی ابهری، *نامه بهارستان*، دفتر ۵، ص ۱۹۳-۱۹۸.
- قزوینی، محمد، ۱۳۶۳، *دوره کامل بیست مقاله‌ی قزوینی*، مصحح عباس اقبال، ابراهیم پورداود، تهران، دنیای کتاب.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا، ۱۳۹۰، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران، روزنه.
- لسینگ، آلفرد؛ داتون، دنیس، ۱۳۸۹، *آثار جعلی و تقلبی*، مترجم نیما ملک محمدی، تهران، متن.
- مایل‌هروی، نجیب، ۱۳۸۰، *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرادی، ارحام، ۱۳۸۹، «این سفینه به خط صائب نیست!»، *نامه بهارستان*، دفتر ۱۶، ص ۲۸۹-۲۹۴.
- المشوخی، عابدسلیمان، ۱۴۲۱ق=۱۳۷۹ش، *المخطوطات العربیه مشکلات و حلول*، ریاض، مکتبه الملك عبدالعزيز العامه.
- المشوخی، عابدسلیمان، ۱۴۲۲ق=۱۳۸۰ش، *التزویر و الانتحال فی المخطوطات العربیه*، ریاض،

بررسی انواع جعل و تزویر در نسخه‌های خطی با ... / ۲۹۱

أكادیمیة نایف العربیة للعلوم الأمانیة.

- میرافضلی، سیدعلی، ۱۳۸۵، «یادداشتی در مورد دستنویس ساختگی رباعیات خیام»، نامه بهارستان، دفتر ۱۱-۱۲، ص ۳۷۷-۳۸۰.

- مینوی، مجتبی، ۱۳۳۵، «کاپوس نامه فرای: تمرینی در فن تزویرشناسی»، یغما، س نهم، ش ۱۰، ص ۴۴۹-۴۶۵.

- مینوی، مجتبی، ۱۳۳۵، «کاپوس نامه فرای: تمرینی در فن تزویرشناسی ۲»، یغما، س نهم، ش ۱۱، ص ۴۸۱-۴۹۴.

- مینوی، مجتبی، ۱۳۸۱، «یادداشتی از استاد مجتبی مینوی درباره تعدادی از نسخه‌های جعلی»، نامه بهارستان، دفتر ۵، ص ۱۹۱ و ۱۹۲.

- ویلی، محمدعیسی، ۱۳۸۴، «مشکلات و امکانات سالیابی دستنویسهای اسلامی»، مترجم حسن هاشمی میناباد، نسخه پژوهی، دفتر دوم، ص ۲۹۵-۳۱۱.

